

Fromm, Ferenczi és „a történelem sztálinista újraírása”*

1.

Erich Fromm (1900-1980), a pszichoanalitikus indíttatású társadalomfilozófia és szociálpszichológia nagyhatású művelője két és fél évtizeddel Ferenczi halála után, 1957-ben és 1958-ban kísérletet tett arra, hogy „rehabilitálja” Ferenczit, tisztázva azon állítás alól, amely szerint élete vége felé súlyos elmebetegség támadta volna meg. Fromm „partizánakciójának” az adott különös jelentőséget, hogy az ötvenes években Ferenczi elmebetegségének mítosza még szinte teljes egészében uralta az ortodox pszichoanalízis köreit Európában és Amerikában. Az a pszichoanalitikus iskola viszont, ahová Fromm is tartozott a második világháború után, a New York-i William Alanson White Institute, mindig is szemben állt az ortodoxiával. Az intézet alapító tagjai között volt Karen Horney, Harry Stuck Sullivan és Clara Thompson, mindannyian az amerikai interperszonális-kulturális pszichiátria és pszichoanalízis vezető egyéniségei. Clara Thompson a harmincas évek elején Ferenczi amerikai tanítványai és páciensei közé tartozott; Ferenczi *Klinikai naplójának* feltehetően ő a „Dm” betűkkel jelzett szereplője. (Shapiro – Thompson, 1993) Ellentétben a *mainstream* pszichoanalitikus iskolákhoz tartozókkal, az interperszonális kulturális iskola hívei sohasem tagadták meg Ferenczit, mindig is tudatában voltak elméleti és technikai elgondolásai jelentőségének. (Wolstein, 1993)

Erich Fromm ekkoriban már évtizedek óta harcban állt a pszichoanalitikus mozgalom vezetőivel. 1935-ben kizárták őt a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületből, miután zsidó származása miatt megszűnt tagsága a német egyesületben. A nemzetközi egyesületben való teljes jogú tagságát sohasem sikerült visszaállítania. (Roazen, 2001; Funk, 2010) Fromm kizárásában és későbbi elutasításában is döntő szava volt Ernest Jonesnak, aki Ferenczi megbélyegzésében is instrumentális szerepet játszott. E személyes konfliktus nyilván hozzájárult ahhoz, hogy Fromm éppen Ferenczit választotta annak drámai példájául, hogy miképpen válhat egy „ártatlan” analitikus az ortodox mozgalom intrikáinak áldozatává.

A Ferenczi rehabilitációjára tett kísérletét azonban érdemes tágabb kontextusban is szemlélnünk. Fromm ugyanis már a harmincas években, még a Frankfurti Iskola

* In: Erős Ferenc: *Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi-monográfia vázlatja*. Budapest: József Könyvek, 2004. 55-74.

tagjaként élesen bírálta a freudi ortodoxiát, elméleti előfeltevéseit és terápiás hozzáállását. Amerikai évei alatt ugyancsak számos írást szentelt a freudi életmű kritikai elemzésének. Bírálatainak summázatát „Freud embermodellje és annak társadalmi determinánsai” című, 1970-ben írott tanulmányában a következőképpen fogalmazta meg:

„Freud szerint a kultúrát az ösztönös vágyak részleges kielégíthetlensége határozza meg, ez pedig szublimációhoz és reakcióképződéshez vezet. Az ember tehát a következő alternatívával néz szembe: teljes ösztönkielégülés – vagyis barbárság – vagy részleges ösztön-frusztráció, ami lehetővé teszi a kulturális és szellemi fejlődést. A szublimációs folyamat azonban gyakran kudarcot vall, és ennek a kulturális fejlődésnek ára a neurózis. [...] Freud [...] történelemfelfogásának tragikus színezete van. Az ember fejlődése szükségképpen vezet elfojtáshoz és neurózishoz. Az embernél nem lehet egyszerre boldogság és fejlődés. E tragikus mozzanatok ellenére Freud a felvilágosodás gondolkodója marad, noha szkepticizmus hatja át. [...] Az ember nem egyéb, mint csatatér, ahol az életösztön és halálösztön csap össze. Sohasem tudja igazán megszabadítani magát attól a tragikus alternatívától, hogy önmagát pusztítsa el, vagy másokat pusztítson el. [...] Freud aligha reagálhatott volna másképpen, mivel saját társadalma a lehető legjobbnak tűnt számára, és semmilyen módját nem látta a társadalom megjavulásának.” (Fromm, 1970)

Fromm Freud személyiségében is felfedezni véli azokat az ellentmondásokat, amelyek szerinte egész elméletét jellemzik. *Sigmund Freud's Mission* (Sigmund Freud küldetése) című, 1959-ben megjelent könyvében, amely tulajdonképpen nem más, mint vitairat Ernest Jones Freud-biográfiája ellen, Fromm kifejti, hogy Freud igazi géniusz volt, aki nagymértékben hozzájárult az emberi szabadság fejlődéséhez, miközben nem volt teljes mértékben tudatában saját céljainak és törekvéseinek, elvakították őt személyes ambíciói, érzelmi hidegsége, preödipális szorongásai és autoriter hajlamai. (Fromm, 1959)

Fromm már a harmincas években Ferenczi humanizmusát állította szembe Freud autoriter attitűdjével. „A pszichoanalitikus terápia társadalmi feltételeessége” című tanulmányában írja: „Ferenczi korai halála életének tragikus befejezése volt. A Freudtól való szakítástól rettegetve és ugyanakkor felismerve a Freudétól eltérő technika szükségességét, nem volt meg benne a belső erő ahhoz, hogy az utat végigjárja. Freuddal való ellentéte elvi jelentőségű: egy humánus, emberszerető, a páciens boldogságát minden körülmények között szem előtt tartó attitűd és egy apaközpontú – autoriter, legbelül emberellenes »tolerancia« ellentéte.” (Fromm, 1935)

Freud analitikusi attitűdjének frommi ábrázolása párhuzamba állítható azzal a képpel, amelyet a *Klinikai naplóban* Ferenczi vázol fel mesteréről. 1932. május 1-jén, alig egy évvel halála előtt Ferenczi Sándor ezt írta *Naplójába*:

„Azt gondolom, hogy Freud eredetileg valóban hitt az analízisben, lelkesedéssel követte Breuert, szenvedélyesen, odaadással foglalkozott a neurotikusok gyógyításával (szükség esetén órák hosszat feküdt a földön egy hisztériás krízisben lévő beteg mellett). Bizonyos tapasztalatok azonban először minden bizonnyal megrázták, majd kijózanították, valahogy úgy, ahogy Breuert betegének

visszaesése és a viszontáttétel problémája, amely mint valami szakadék tárult fel előtte. Freudnál ennek az a felismerés felel meg, hogy a hisztériások hazudnak. Freud ettől a felfedezéstől kezdve nem szereti a betegeket. Visszatért rendes, művelt felettes-énjének a szeretetéhez (további bizonyíték erre ellenszenve és szidalmi a pszichotikusok, a perverzek és egyáltalán mindenféle olyan dologgal szemben, ami túlságosan »abnormális«, legyen az akár az indiai mitológia). Ez óta a sokk óta, ez óta a csalódás óta sokkal kevesebb szó esik a traumáról, a konstitúció kezdi a főszerepet játszani. Ezzel magától értetődően együtt jár bizonyos mértékű fatalizmus. A pszichológiai hullám után Freud tehát először is megint a természettudós fatalizmusa mellett kötött ki; a szubjektívben csaknem kizárólag a fizikai felépítményt látja, a fizikálist magát valami sokkal reálisabbnak érzi; másodsor, intellektuálisan meg mindig kötődik az analízishez, érzelmileg azonban már nem. Harmadsor, gyógyítási módszerét, csakúgy, mint elméletét, egyre jobban [befolyásolja] érdeklődése a rend, a karakter, a rossz felettes-énnek jobbal való helyettesítése iránt; pedagógiává válik. Kezelési módszerének változása, egyre személytelenebbé válása (istenségként lebegni a szegény, gyermekké degradált beteg felett; nem sejtve, hogy azt, amit az ember áttételnek nevez, nagyrészt ez a magatartás hívja elő mesterségesen, mint mondják, az áttételt a beteg hozza létre).” (Ferenczi, 1932, 111.)

Egy másik, ugyancsak a harmincas években született tanulmányában Fromm az „az orvos rejtett szadizmusáról” (Fromm, 1980) beszél. Ez a megjegyzés szintén párhuzamba állítható a *Napló* egyik helyével, ahol Ferenczi a következőket írja:

„*Kegyetlen játék a beteggel.* A pszichoanalízis abban a minőségben, amelyben az orvos és a beteg közötti kapcsolatban mutatkozik, a betegre olyan benyomást tesz, mint valami különösen kegyetlen dolog. Az ember barátságosan fogadja a beteget, igyekszik az áttételt bebiztosítani, és míg a beteg küszködik, az ember egy fotelben nyugodtan szivarozik, unott hangon konvencionálisnak és elcsépeltnek ható megjegyzéseket tesz, s alkalomadtán elalszik. A legjobb esetben óriási erőfeszítéseket tesz, hogy az ásitó unalmat legyőzze, sőt erőlködik, hogy barátságos és résztvevő legyen. Fia az ember a beteget valódi szabadságra neveli, és arra buzdítja, hogy győzze le szorongását és félnkségét még velünk szemben is, akkor meg fogjuk hallani, hogy a betegnek lelke valamely rétegében mindahány valódi gondolatunkról és érzésünkről tudomása van.” (Ferenczi, 1932, 185.)

Hasonló problémákat vet fel Fromm „A magatehetetlenség érzéséről” című dolgozatában, amely 1937-ben látott napvilágot. Fromm szerint a magatehetetlenség (*Ohnmacht*) érzése egész kultúránkat áthatja, s ez alól az analitikus sem kivétel. A hivatalos optimizmus külseje mögött meg van győződve arról, hogy az embereket nem lehet megváltoztatni még analitikus terápiával sem.

„Sok analitikusnál speciális szerepet játszik a saját magatehetetlenség-érzésének mágikus gesztusok mögé rejtése. Úgy tűnik, hogy mind az analitikus, mind pedig a legtöbb páciens számára az egész eljárás lényegi pontja az analitikus szertartás korrekt végigvitele. Úgy gondolják, hogy amennyiben Freud minden előírását betartják, akkor mindent megtettek, ami lehetséges, és nincs szükségük arra, hogy tudatukba jusson tulajdonképpeni tehetetlenségük arra, hogy a páciensre hatást

gyakoroljanak. Feltételezhetjük, hogy az a különös fontosság, amelyet ezek az analitikusok az analitikus ceremóniának tulajdonítanak, végső soron saját magatehetetlenség-érzésükre vezethető vissza. A ceremónia a páciens tényleges befolyásolásának mágikus pótléka.” (Fromm, 1980, 233.)

Fromm természetesen sem 1937-ben, sem 1957-ben nem ismerhette a *Klinikai naplót*, de ismerhette és bizonyíthatóan ismerte is Ferenczi publikált írásait (Bacciagaluppi, 1993), különösen azokat, amelyek a pszichoanalízis technikai kérdéseivel, illetve a gyermek és a felnőttek viszonyával foglalkoztak. (Bacciagaluppi, 1989) „A magatehetetlenség érzéséről” című tanulmányban Fromm a gyermekek, a betegek és az idősek gyámoltalanságáról szólva felhívja a figyelmet azokra az általa „szadisztikusnak” nevezett tendenciákra, amelyek tudattalanul befolyásolják a külvilág ezen személyekhez való viszonyát. A gyermek komolyan vételének elmulasztása, lekezelése, érzelmi elhanyagolása voltaképpen nem egyéb, mint a felnőttek önnön magatehetetlenség-érzésének kompenzálása. (Fromm, 1980, 237.)

A Ferenczihez – és elsősorban a „nyelvzavar” koncepcióhoz – való kapcsolódás annál is inkább nyilvánvaló, mivel a „Freud embermodellje és annak társadalmi determinánsai” című, fentebb említett tanulmányában Fromm visszatért erre a problémára. Ebben az írásában azt fejtegeti, hogy Ferenczi próbálkozása, amellyel az eredeti freudi csábítás-elméletet kívánta jogaiba visszahelyezni, kísérlet volt arra, hogy szembeszálljon az „áldozat hibáztatásának” uralkodó tendenciáival. Mindezzel Fromm ugyancsak jóval megelőzte Jeffrey Moussaieff Massont és másokat, akik Ferenczit éppen a családon belüli erőszak valódiságának kérdése és „politikai korrektség” kontextusában állították szembe Freuddal.

A Fromm és Ferenczi közötti konvergenciák gyökere az a – mindkettőjükre jellemző – radikális társadalomkritikai étosz, amellyel a fennálló hatalmat és annak elfojtó/elnyomó intézményeit szemlélték – a makro-társadalom intézményeit éppúgy, mint a magánélet intézményesült viszonyait, a családot, a gyermek-szülő és az orvos-páciens viszonyt. Mindkettőjük számára alapkérdés volt, hogy mit jelent a terapeuta hatalma a beteg felett, mit jelent „befolyásolni” és „gyógyítani”, hol van a határ a kényszerítés és a józan belátásra, szabadságra való nevelés között; s hogyan lehet a kapcsolatot „demokratizálni”, a páciens emancipálni. Ferenczi ezt a kérdést a pszichoanalízis technikájának elméleti igényű problematizálásával vizsgálta, Fromm pedig – híven freudomarxista meggyőződéséhez – mindezt társadalomelméleti perspektívába helyezte. (Erős, 2000) Mindkettőjüket a *furor sanandi*, a „gyógyítás szenvedélyes dühe” vezérelte. Fromm az egészséges társadalom nagyszabású utópiáját hirdette meg, míg Ferenczi a „kölsönös analízis” tragikus gesztusával próbálta ezt az utópiát – interperszonális szinten – megvalósítani.

A mai pszichoanalízis Ferenczit is integráló domináns irányzataiban mindez a terápiás kontroll és hatékonyság problémájaként jelenik meg – a szó ma használatos értelmében valóban *technikai* problémaként. Ebből a szempontból Ferenczi egykori technikai javaslati egy valóban hatékony terápiás technológia első, poétikus megfogalmazásainak tekinthetők. Mai világunkban az „egészséges társadalom” pszichoanalitikus utópiájának nem sok helye maradt. Modern vagy posztmodern korunk anti-utópiáját leginkább Michel Foucault fejezi ki. Foucault szerint a pszichoanalízis

történetileg, kulturális és szellemi gyökereit tekintve maga is része egy történelmi folyamatnak, amely lényege szerint a hatalom mechanizmusainak átalakulása és a hatalom kiterjesztése. A hatalom, írja Foucault, „egyfajta csendes háború formájában örökösen felülírja az erőviszonyokat, majd pedig beírja az intézményekbe, a gazdasági esélyegyenlőtlenségekbe, a nyelvbe, az emberek testébe”. (Foucault, 1999, 316.)

2.

Hüen 1935-ös tanulmányának szelleméhez, Fromm két évtizeddel később is a humanista Ferenczit állítja szembe az autoriter Freuddal és ortodox követőivel, akik az „elmebetegség mítoszá” terjesztették a budapesti analitikusról. Ernest Jones, a mítosz hangadó képviselője komor ünnepélyességgel adott kellő súlyt e mítosznak, a *rendkívüli* ember *rendkívüli* elmebajának. így ír Ferenczi utolsó időszakáról: „A lelke mélyén megbúvó démonok, melyek ellen hosszú évekig elszántan és gyakran sikerrel küzdött, végül is legyűrték, és ebből a fájdalmas élményből kellett ismét megtanulnunk, milyen iszonyú lehet a hatalmuk.” (Jones, 1973, 632.) Freud pedig így írt egyik levelében Jonesnak:

„Ferenczi már évek óta nincs velünk, sőt már nincs önmagával sem. [...] Egyfajta mentális degeneráció támadta meg, paranoia formájában, ijesztő következetességgel. Ebben központi szerepet játszott az a meggyőződése, hogy én nem szerettem őt eléggé, hogy nem akartam elismerni a munkáját, és hogy rosszul analizáltam őt. A technikai újításai mind ezzel voltak kapcsolatosak. E zavarodottság miatt egykor oly briliáns intelligenciája kialudt. De tartsuk meg ezt a szomorú véget kettőnk közötti titokként.” (Idézi Haynal, 2003, 121.)

Jones és Freud megjegyzéseiből világosan kitűnik, hogy szerintük elmebetegségének egyik fő szimptomája éppen „különütassága”, Freuddal való szembekerülése lett volna. Ez a minősítés (amelyet semmiféle diagnózis vagy tárgyilagos megfigyelés nem támasztott alá, Hermann, 1991) *suttogó propaganda* módjára terjedt a pszichoanalitikus mozgalom berkeiben, és Ferenczit hosszú időre *persona non grata*vá tette, noha ez nem jelentette azt, hogy Ferenczi tiltólistára került volna, hiszen, ha szórványosan is, de azért megjelentek írásai, csakúgy, mint vele foglalkozó vagy rá hivatkozó tanulmányok.

Fromm 1957-ben és 1958-ban szorgosan felkutatta azokat az akkor elérhető bizonyítékokat (szemtanúk vallomásait, dokumentumokat), amelyek alapján kétségbe vonhatta Jones és mások Ferenczi ellen hangoztatott vádjait. Oknyomozása során Fromm arra a következtetésre jutott, hogy Jones történetírói módszere semmiben sem különbözik „a történelem sztálinista újraírásától”. Fromm szerint Jones Freud-életrajza a „disszidensek” és „elhajlók” megítélésében hüen tükrözi a pszichoanalitikus mozgalomban végbement „totalitárius fordulatot”. Érdekes és tanulságos felidézünk itt – mind Ferenczi, mind Fromm szempontjából – ennek az „oknyomozásnak” néhány részletét.

A „Pszichoanalízis – tudomány vagy párthűség” című tanulmánya eredetileg 1958. június 14-én jelent meg a *The Saturday Review* című amerikai hetilapban.

(Fromm, 2000) Egy évvel korábban látott napvilágot Ernest Jones Freud-életrajzának harmadik kötete, amely részletesen taglalja Ferenczi Sándor és Otto Rank tevékenységét, és vitatható, elfogult, egyoldalú megállapításokat tartalmaz a pszichoanalitikus mozgalom e két nagy alakjának személyiségéről.

„Jones a történelem »újraírásával« olyan módszert alkalmaz a tudományos életben, amellyel mind ez idáig csak a »sztálinista történetírásban« találkoztunk. A sztálinisták a tőlük elpártolókat és a lázadókat »árulóknak«, a kapitalizmus »kémeinek« kiáltják ki. Dr. Jones ugyanezt teszi pszichiátriai nyelvezen, amikor azt állítja, hogy Rank és Ferenczi, akik pedig a legközelebb álltak Freudhoz, de az idők folyamán bizonyos szempontból eltávolodtak tőle, hosszú évekig pszichotikusok voltak. Mindez azt sugallja, hogy az elmebajuk a magyarázat arra a bűnre, hogy elfordultak Freudtól. Az, hogy Ferenczi Freud türelmetlen bánásmódjára panaszkodik, eo ipso az elmebetegség bizonyítéka.” (Fromm, 2000, 225.)

Az ötvenes évek végének Amerikájában, a szocialista eszme és a marxista humanizmus mellett mélyen elkötelezett Fromm számára a jonesi módszer és a sztálinizmus közötti analógia gondolata nyilvánvalóan következett abból, hogy átélte az 1956-os év sorsfordulóját: a szovjet kommunisták huszadik kongresszusán elhangzott leleplezéseket, alig néhány hónappal később pedig a magyar forradalmat és annak szovjet fegyverek általi brutális leverését. Ezek az események a sztálinizmustól megtisztított kelet-európai szocializmussal kapcsolatos illúziók végét jelentették – Frommnak éppúgy, mint a nyugati baloldal számos más gondolkodójának. (Fromm, 1994) Némiképp szimbolikus jelentőségű, hogy Fromm tanulmánya 1958. június 14-én jelent meg, két nappal Nagy Imrének és társainak budapesti kivégzése előtt.

Frommnak ez a cikke hosszas előkészület eredménye volt. A tübingeni Erich Fromm Archivumban található az a levelezés¹, amelyet 1957-ben és 1958-ban Fromm folytatott azokkal a személyekkel, akiktől érdemi adatokat és bizonyítékokat remélt Jones állításainak megcáfolása céljából. E „nyomozómunka” eredményeképpen született meg a *The Saturday Review*-ban megjelent cikk. A továbbiakban ennek a nyomozásnak a történetét rekonstruálom – Ferenczi vonatkozásában.²

Fromm először a *The Saturday Review* szerkesztőjének, Norman Cousinsnak írt, 1957. október 29-én kelt levelében fogalmazza meg a Jones-kötettel kapcsolatos érzéseit és gondolatait.

„Éppen most fejeztem be – írja – Dr. Jones Freud-életrajzának harmadik kötetét, és felháborít a szelleme. Valódi sztálinista módszer szerint, Jones kijelenti, hogy Freud két tanítványa, Rank és Ferenczi [...] nem voltak épelméjűek a Freuddal való összekülönbözésük idején. Él még néhány olyan ember, aki ebből az időből ismeri Rankot és Ferenczit, és aki tanúsítani tudja, hogy elmebajnak a nyoma sem volt megfigyelhető náluk. Mindez nem egyéb, mint karaktergyilkosság, merénylet azon emberek jelleme ellen, akik az engedetlenség és a hajlíthatatlanság jeleit

¹ A dokumentumok rendelkezésemre bocsátásáért Dr. Rainer Funknak, a tübingeni Fromm-archívum vezetőjének és Fromm irodalmi hagyatéka gondozójának tartozom köszönettel.

² Rank és Freud, illetve Jones viszonyáról lásd Robert Kramer (szerk.): *Otto Rank. A Psychology of Difference*. Princeton: Princeton University Press, 1996.

mutatták. Pszichiátriai nyelven elmebetegnek nevezik őket, míg a sztálinisták az ilyen embereket árulóknak és kémeknek nyilvánítják. Mindez szerintem jól mutatja, hogy a pszichoanalízis hogyan vált önmagába zárt totalitárius mozgalommá [...]. Erős késztetést érzek arra, hogy írjak egy cikket [...], amelyben eme kérdéssel szeretnék foglalkozni, s ezzel összefüggésben a pszichoanalízis fejlődésével, amelynek során az egyre inkább keresztshadjárattá, egyre inkább totalitárius jellegű mozgalommá vált.”

1957. október 22-én kelt levelében Izette de Forest amerikai pszichoanalitikus, Fromm barátja és ugyancsak Ferenczi egyik páciense a harmincas években, aki *The Leaven of Love* (A szeretet kovása, de Forest, 1954) címmel könyvet írt Ferencziről, azt javasolja Frommnak, hogy írjon bírálatot Jones könyvéről. „Azok, akik [...] jól ismerték Ferenczit utolsó éveiben, nem tekintették őt sem elmebetegnek. Ez Jones saját problémája lehet – talán a féltékenység miatt? Vagy azért, mert az ilyenfajta [a Ferenczi-féle] terápiáról kiderül, hogy tényleg jobb a freudinál? Maga okosan és bölcsen rá tudna tapintani Jones tévedéseire, és remélem, meg is teszi ezt.”

Október 31-i válaszelevelében Fromm megírja Izette de Forestnak, hogy ő is azzal a gondolattal foglalkozik, hogy reflektáljon Jones állításaira, és már jelezte is a szándékát a *The Saturday Review* szerkesztőjének. Egyben arra kéri de Forestet, hogy írjon le neki mindent, amit Ferenczi utolsó éveiről tud, és állítsa össze azon személyek listáját, akik ebben az időszakban ismerték a magyar analitikust. Ugyanezen a napon hasonló kéréssel fordult Fromm Clara Thompsonhoz, aki, mint már fentebb említettem, a harmincas években szintén Ferenczi páciense volt Budapesten.³

November 4-én Thompson négyoldalas levélben tesz eleget a kérésnek, leírva Ferencziről megőrzött emlékeit. Eszerint Ferenczi Freuddal kapcsolatos nehézségeiről először 1932-ben kezdett panaszkodni, amikor a wiesbadeni pszichoanalitikus kongresszusra szánt előadásán („Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között”) dolgozott. Attól félt, hogy Freud nem fogja elfogadni gondolatait. Ugyanakkor Thompson „semmi rendkívülit” nem vett észre Ferenczin 1932 tavaszán és nyarán, eltekintve attól, „hogy nagyon aggódott Hitler miatt. Sokat beszélt arról, hogy szeretne egy szigetet találni, ahol menedékre lelne. Tudomásom van arról, hogy külföldi valutát gyűjtött Svájcban – ez pedig éppen nem az örültség jele volt.” Ezután Thompson leírja Ferenczi tragikus, utolsó látogatását Freudnál.

„Útban a wiesbadeni kongresszusra, 1932-ben, megállt Bécsben, hogy meglátogassa Freudot. [...] Amikor aznap éjszaka felszállt a vonatra, azt mondta nekem: szörnyű volt. Freud közölte velem, hogy az előadást megtarthatja ugyan Wiesbadenban, de sohasem publikálhatja. Azt akarta tőle, hogy erre tegyen ígéretet, és, úgy tudom, ezt meg is tette Ferenczi.”

Thompson beszámolója szerint Ferenczi betegségének első tünetei 1932 októberében jelentek meg. A kongresszus után egyhónapos szabadságra indult, és „összeesett a párizsi pályaudvaron, ahonnan kórházba vitték”. Ferenczi novemberben

³ Ferenczi amerikai pácienseiről lásd Christopher Fortune: Az „R. N. eset”: Ferenczi Sándor radikális kísérlete a pszichoanalízisben. *Thalassa*, 1993/1:173-187.

mégis visszatért praxisához, és szinte egészen haláláig folytatta. Thompson emlékei szerint analitikusának állapota 1933 márciusában kezdett rohamosan rosszabbodni.

„Egy napon – írja – elaludt, miközben én beszéltem. Ez persze tökéletesen egészséges analitikusokkal is előfordulhat. [...] Ő azonban akkor már láthatóan nem pszichoanalízist csinált. Végül is akkor döbbsentem rá, mennyire beteg, amikor egy reggel elfelejtette, hogy órák van vele. A cselédlány végül szólt neki, ő pedig nem is mentegetőzött, közömbös maradt, pedig, mint tudja, Ferenczi minden reakciója nagyon emberi volt, sohasem játszotta a merev analitikust. [...] Megpróbált felkészíteni arra, hogy haldoklik. Én voltam az, aki ezzel a ténnyel nem tudott szembenézni. Arról beszélt nekem, hogy mihez kezdjek majd Amerikában. Amikor utoljára láttam, azt mondta: viszontlátásra, én pedig azt mondtam: holnap jövök. De másnap már halott volt.”

Levele végén Thompson így összegzi Ferenczivel kapcsolatos benyomásait:

„Életének utolsó hónapjaiban voltak bizonyos jelei egy organikus eredetű mentális hanyatlásnak. Memóriazavarral, feledékenységgel küszködött [...], de ez minimális volt, és hozzátartozott a halálos kórhoz. Egyszerűen felháborító dolog ezt a korábbi évekre visszavezetni és ezzel magyarázni gondolkodását. Ferenczi zavart ember volt, egyes módszereit lehet bírálni, de nem hiszem, hogy ezek pszichózisra vallanak. [...] Egészen biztos, hogy nem voltak mániás és gyilkos rohamai. Az az állítás pedig, hogy pusztán paranoiája miatt gondolta, hogy Freud rosszul bánik vele, ellentmond a tényeknek.”

Izette de Forest 1957. november 7-én kelt levelében ugyancsak leírta Fromm számára Ferenczi utolsó időszakának rá vonatkozó emlékeit. Tanúbizonyosságának legérdekesebb része annak felidézése, hogy miként számolt be neki Ferenczi Freudnál tett utolsó, 1932-es látogatásáról. De Forest feljegyzései szerint ez a beszámoló így hangozott:

„Elmondtam neki [Freudnak] legújabb technikai elképzeléseimet. Ezek a pácienseimmel végzett munka tapasztalatain alapulnak. Betegeim elmondott történetei, gondolattársításai alapján, abból, ahogyan viselkednek, azokból a frusztrációkból, amelyek haragot vagy depressziót váltanak ki belőlük, elsősorban pedig vágyaik és kívánságaik tudatos és nem tudatos tartalmaiból, megpróbáltam kideríteni, hogy milyen módon szenvedtek elutasítást anyjuktól, szüleiktől, vagy azok helyettesítőitől. Empátia segítségével elképzeltem, milyen szerető gondoskodásra [...] lett volna szüksége a betegnek a korai időszakban, milyen lehetett volna az a szerető gondoskodás, amitől kialakulhatott volna benne az önbizalomnak, az önmagával való elégedettségnek és a sokoldalú fejlődésnek a képessége. [...] A Professzor egyre türelmetlenebbül hallgatott és végül arra figyelmeztetett, hogy veszedelmes talajra léptem, elhagyván a pszichoanalízis bevett szokásait és technikáit. [...] Ezzel a figyelmeztetéssel ért véget a kihallgatás. Érzelmes búcsúra nyújtottam a kezem, de ő hátat fordított nekem, és kiment a szobából. Soha többé nem fogom viszont látni őt.”

Clara Thompson és Izette de Forest mellett Fromm két másik egykori amerikai Ferenczi-pácienssel, Elizabeth Severnnel és Alice Lowell-lel is kapcsolatba került;

mindketten írásban tanúsították Frommnak, hogy semmi nyomát nem észlelték Ferenczi állítólagos elmebajának a legutolsó időszakban sem. Fromm e „nyomozás” során Ferenczi-rokonokkal is kapcsolatba került. Elma Laurvik, Ferenczi akkor New Yorkban élő mostohalánya, valamint nővére, Ferenczi Zsófia, aki ekkor Sophie Erdős néven az új-zélandi Wellingtonban élt, egybehangzóan tanúsították, hogy Ferenczi Sándor a legutolsó pillanatig szellemi képességeinek teljes birtokában volt, Jones állításai tehát légből kapottak.

A családtagokkal való levelezésben két további név bukkant elő, Lévy Lajosé, Ferenczi egykori kezelőorvosáé, és Bálint Mihályé. Ebben az időben (1957-ben) mindketten Angliában éltek. Elma Laurvik tanácsára Fromm Lévyhez és Bálinthoz fordult, arra kérve mindkettőjüket, hogy szakvéleményükkel igazolják, tapasztalták-e a pszichózisnak valamilyen tünetét Ferenczi utolsó időszakában. Bálint válasza nem található a kéziratos levelek között, de Fromm a megjelent cikkben hivatkozik Bálint Jones álláspontját cáfoló tanúságtételére. (Fromm, 2000, 228.)

Lévy Lajos 1957. november 30-án kelt levelében elismeri, hogy Jones megállapításai helyesbítésre szorulnak, ám súlyos beteg, ő (mármint Lévy) pedig nem tud és nem akar vitába szállni egy „hullajelölttel”. Jones 1958-ban valóban meghalt, de egy 1957. november 28-án kelt – bizonyos Magoun professzornak szóló – levelében, amelynek másolatát Izette de Forest juttatta el Frommnak, a következőket írja:

„Teljes képtelenség azt állítani, hogy megtámadtam volna Ferenczit. Vannak emberek, akik egyszerűen nem bírják elviselni az igazságot. [...] Birtokomban van Ferenczi összes levele Freudhoz 1907-től a legvégéig. Fájdalmas dolog végigolvasni őket, mert egy labilis és szenvedő személyiségről árulkodnak, akit személyesen mindig szerettem. De az egyre súlyosabb szellemi hanyatlás jelei túlságosan is nyilvánvalóak voltak. [...] Természetesen, ha valaki nyilvánosan megtámad engem, kénytelen leszek felmutatni néhány olyan bizonyítékot, amelyet eddig éppen Ferenczi saját érdekében nem hoztam nyilvánosságra.”

1957. december elején Fromm elküldte a cikket a *The Saturday Review*-nek. A tanulmányban bőségesen idéz Jonestól, rámutat a belső ellentmondásokra és a mozgalomtörténeti tényekre, de felhasználja a „nyomozás” során kapott adatok egy részét is. Fromm természetesen nem törekedett az egész Ferenczi (és Rank) ügy rekonstruálására, hiszen célja végső soron az volt, hogy a pszichoanalitikus mozgalom totalitárius vonásaira mutasson rá. A levelezés azonban nem zárult le a cikk kéziratának elkészültével. Izette de Forest ezután tájékoztatta Frommot a további lépésekről.

Elma Laurvik – aki szoros kapcsolatot tartott de Foresttel – Bálintnál járt közre Ferenczi védelmében. 1957. december 6-án a következőket írta de Forestnek: „[...] megtudakoltam Bálinttól, milyen hivatalos lépésekre készül Jones állításainak megcáfolására. Azt válaszolta, hogy Dr. Lévy és ő megfontolják az ügyet, és közleményük talán meg fog jelenni az [International] Journal [of Psycho-Analysis]ben. Megígérte, hogy végső döntésükről tájékoztatni fog, de ez a mai napig nem történt meg. [...] Lehetséges, hogy Lévy és Bálint, mindketten idegenek, haboznak szembeszállni a befogadó ország, Anglia híres pszichiáterével?”

Úgy tűnik azonban, hogy Bálintot inkább a tapintat és a diplomáciai érzék vezérelte. Eljutott Frommhoz az a Bálint-levél is, amelyben Ferenczi egykori barátja így ír Elma Laurviknak: „Időközben írtam Jonesnak, és közöltem vele, hogy nem értek egyet vélekedéseivel. Nagyon megértően válaszolt, és most megpróbálunk valamilyen kompromisszumot kidolgozni, amely helyrehozná a dolgot anélkül, hogy különösebben meg kellene bántani őt [Jones-t], Talán tudja, hogy nagyon beteg, és én igazán nem szeretnék túlságosan kellemetlenkedni neki.”

Ez a kompromisszum valóban létrejött. Mind Bálint, mind Jones külön-külön közleményben szögezték le eltérő álláspontjukat Ferenczi betegségét illetően.⁴ Mindkét közlemény megjelent – a szerkesztőhöz intézett levél formájában – az *International Journal of Psycho-Analysis*-ben. (Bálint, 1958; Jones, 1968.)

1957. június 14-én, a *The Saturday Review* cikk megjelenése napján Fromm így írt Izette de Forestnek:

„Azt hiszem, Bálint intelligens és melegszívű ember, de hiányzik belőle a bátorság. Ma reggel elolvastam Ferenczivel kapcsolatos közleményét az *International Journal*-ban, és az volt az érzésem, hogy ez nagyon is gyáva írás, amely engedményeket tesz Jonesnak, és erre nincs mentség. Különösképpen tarthatatlan az, hogy a véleménykülönbség nem a tényekre, hanem csak az értelmezésekre vonatkozik, hiszen Jones közleménye olyan tényekre hivatkozik, amelyek alapján elmebetegségre lehet következtetni, noha valójában Bálint maga is úgy gondolja, hogy ilyen tények nem léteznek. [...] Az egész történet olyan, mint egy olcsó ponyvaregény, és kissé bűzlik.”

A „történelem sztálinista újraírása” Jones módján – amely végül egy „olcsó ponyvaregényhez” vezetett – Fromm számára azt példázza, mi történik akkor, amikor a pártszellem érvényesülni kezd, és egy mozgalom „a lélektelen bürokrácia irányítása” alá kerül. (Fromm, 2000, 230.) Ferenczi személye ily módon az *áldozat* szimbólumává vált. Fromm korán jött kísérletével megpróbálta szétzúzni az elmebetegség mítoszáét. Helyette azonban egy másik mítosznak, az áldozat mítoszáéak megteremtéséhez járult hozzá.

Felhasznált irodalom

Bacciagaluppi, Marco (1989). Erich Fromm's Views on Psychoanalytic „Technique”. *Contemporary Psychoanalysis*, 25(2): 226-243.

Bacciagaluppi, Marco (1993). Ferenczi's Influence on Fromm. In: Lewis Aron, Adrienne Harris (szerk.): *The Legacy of Sándor Ferenczi*. Hillsdale, NJ – London: The Analytic Press, 185-198.

Bálint, Mihály (1958). Sándor Ferenczi's last years. (Letter to the Editor). *International Journal of Psycho-Analysis*, 39(5): 68.

⁴ A Ferenczi körüli vitákról és ebben Jones, illetve Bálint szerepéről lásd Haynal André: *Viták a pszichoanalízisben. Freud – Ferenczi – Bálint*. Budapest: Thalassa Alapítvány, Cserépfalvi, 1996.

de Forest, Izette (1954). *The Leaven of Love. A Development of the Psychoanalytic Theory and Technique of Sándor Ferenczi*. New York: Harper and Row.

Erős Ferenc (2000). *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest: Új Mandátum.

Ferenczi Sándor (1932). *Klinikai napló 1932*. Budapest: Akadémiai, 1996.

Foucault, Michel (1999). A hatalom mikrofizikája. In: Uő: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen.

Fromm, Erich (1935). Die gesellschaftliche Bedingtheit der psychoanalytischen Therapie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 4(3): 365-397.

Fromm, Erich (1959). *Sigmund Freud's Mission: An Analysis of his Personality and Influence*. New York: Harper and Row.

Fromm, Erich (1970). Freud's model of man and its social determinants. In: Uő: *The Crisis of Psychoanalysis. Essays on Freud, Marx and Social Psychology*. Greenwich, Conn.: Fawcett, 59-60.

Fromm, Erich (1931/1980). Politik und Psychoanalyse. In: Uő: *Analytische Sozialpsychologie*. Szerk. Helmut Dahmer. Frankfurt: Suhrkamp, 1. köt., 150-157.

Fromm, Erich (1937/1980). Zum Gefühl der Ohnmacht. In: Uő: *Analytische Sozialpsychologie*. Szerk. Helmut Dahmer. Frankfurt: Suhrkamp, 1. köt., 219-242.

Fromm, Erich (1994). *Birtokolni vagy létezni*. Budapest: Akadémiai.

Fromm, Erich (2000). Pszichoanalízis: tudomány vagy párthűség. In: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Budapest: Új Mandátum, 224-230.

Funk, Rainer (2010). Erich Fromm's Role in the Foundation of the IFPS. Evidence from the Erich Fromm Archives in Tübingen. *International Forum of Psychoanalysis*, 9(3-4): 187-197.

Haynal André (2003). *Párbeszéd vagy párviadal? A Freud–Ferenczi kapcsolat és a pszichoanalízis*. Budapest: Gondolat.

Hermann Imre (1991). Ferenczi Sándorról (dokumentumok). *Thalassa*, 2(2): 127-129.

Jones, Ernest (1968). Response to M. Balint's Ferenczi's last years. *International Journal of Psycho-Analysis*, 49(1): 99.

Jones, Ernest (1973). *Sigmund Freud élete és munkássága*. Budapest: Európa.

Roazen, Paul (2001). The Exclusion of Erich Fromm from the IPA. *Contemporary Psychoanalysis*, 37(1): 5-42.

Shapiro, Sue E. (1993). Clara Thompson: Ferenczi's Messenger with Half a Message. In: Lewis Aron, Adrienne Harris (szerk.): *The Legacy of Sándor Ferenczi*. Hillsdale, NJ – London: The Analytic Press, 159-174.

Wolstein, Benjamin (1993). Sándor Ferenczi and American Interpersonal Relations. Historical and Personal Reflections. In: Lewis Aron, Adrienne Harris (szerk.): *The Legacy of Sándor Ferenczi*. Hillsdale, NJ – London: The Analytic Press, 175-183.